

УВОД

ООН обяви 1994 година като “Година на семейството”, но днес 4 години по-късно остават редица проблеми, свързани с него. В “Конвенцията на ООН за правата на детето” семейството се определя като “основна група на обществото и естествената среда за израстването и благополучието на всички негови членове и, особено на децата, трябва да получи необходимата защита и помощ, за да поеме напълно своите отговорности в обществото” /21, 9/.

Съвременните тенденции в общественото развитие се съпровождат както от положителни, така и от отрицателни явления, които поставят на пръв план въпросите на хуманизма като основен принцип в семейните взаимоотношения и възпитанието на децата. Тези тенденции закономерно се съпътстват и от социални проблеми, определящи цялостното формиране на децата от най-ранна възраст.

Усложняването на социалната среда и адаптирането на детето към тази среда, поставя семейството като основен фактор във формирането на представите на малкото дете за социалната среда. В настоящата работа под представа се разбира определението дадено в речника по психология: “идеално отражение, възпроизведен субективен образ на предмети и явления от обективната реалност при висшите животни и човека” /19, 387/. А в “Кратък речник-хрестоматия на понятия и термини в предучилищното възпитание” под представа се разбира: “нагледен образ на предмета или явлението (събитието), възникващ на основата на миналия опит (данните от усещанията и възприятията) по пътя на неговото възпроизвеждане в паметта или въображението... Представите на детето постепенно придобиват гъвкавост и подвижност, то овладява умения да оперира с нагледни образи” /15, 96-97/.

Под социална среда в социологията се разбира: “свкупността от обективните и субективните елементи и фактори на обществения живот. Това е обкръжението, в което групата е поставена, живее и се реализира нейната дейност, в което отделният индивид се ражда, оформя се като личност, произвежда и потребява материални и духовни блага, развива се” /12, 481/. Под представи на детето за социалната среда и семейството разбираме и възприятия и оценка други лица или групи, на техните нагласи, преценки, ценностни ориентации, способности и умения. Те възникват като

отражение на опита от общуването с тези лица и групи, но също и чрез приемане на обичайните, често нормативно закрепени начини на оценяване в референтната група. Затова наред със собствените възгледи за другите, представите за другите хора включват и мнението за това, как другите оценяват мен и моята група, а също и собственото предположение за това, как те мислят, че ние ги оценяваме. Представата за семейството често служи за стереотипно опростено преценяване на следващия контакт с другите и определя размера и качеството на междуличностното взаимодействие” /19, 387/.

Семейството се очертава и като основен фактор за запазване психо-физическата устойчивост на децата. То има своите приоритети и непреходни ценности във възпитателния процес. За това не е случайно, че всички класици педагози са отделяли специално внимание на проблема за възпитателните функции на семейството.

Я. А. Коменски и Х. Песталоци определят майчиното училище като звено в системата на възпитание и обучение. А по-късно, при наличие на зараждащо се обществено предучилищно възпитание, както педагозите, така и законодателите, и видните общественици препоръчват детето да не се откъсва от майката и да се осигурява задължително преспиване вкъщи (Р. Оуен, Й. Базедов и др.). Още преди Освобождението на България Драган Цанков апелира не само за обществено предучилищно възпитание, но и за педагогическа подготовка на родителите /21, 3/.

Съвременното семейство има своята диалектика. Положителното е, че то отразява по-ярко обществените отношения, използва по-широко техническите изобретения. От друга страна, трудовата реализация на членовете на семейството пречатства пълноценното общуване между възрастните и децата. Общуването между децата и възрастните се измества от средствата за масова информация и преди всичко от телевизията. Отрицателната особеност на съвременното семейство е използването на видеофилми, които не винаги съдействат за диференциране на доброто и злото, на нравствената постъпка от антисоциалната. В условията на нарасналата престъпност много от тези филми изместват хубавата книга и оказват фатално въздействие върху психиката и поведението на детето. Всички тези характеристики на семейството оказват влияние върху социалната ситуация на развитие на детето. Понятието социална ситуация на развитието е въведено от Л. С. Виготски за означаване на своеобразното съчетание на вътрешни (психически) процеси на развитие на личността и външни условия, което се осъществява при активно взаимодействие между човека и средата в зависимост от психологическата характеристика на съответната възраст /6/.

Призивът на ООН се явява и като навременен сигнал във връзка с намаляване културните интереси на съвременното семейство. Отсъствието на културна среда с нейното непосредствено, непреднамерено въздействие и поставянето в центъра на икономическото преуспяване или оцеляване ще дадат своето отрицателно въздействие върху мисленето и мотивите на поведение на детето в бъдеще.

Фактор във формирането представите на децата за семейството е социалният модел на семейството и неговата структура. В превод от латински "modulus" (модел) означава мяра, образец, норма. Научното понятие модел обаче отразява изготвянето на подобие, аналог на даден обект, който се описва, т. е. моделира с по-голяма или по-малка степен на изчерпателност в модела. В социалната психология под модел се разбира образец на поведение /8/. Ето защо в настоящата работа под социален модел на семейство ще разбираме образец за семейство или по-точно ще разглеждаме видовете семейства от социологична гледна точка - пълно, непълно семейство, семейство от патриархален тип, отсъствие на семейство и т.н. От това се налага изводът, че модел на семейство не е равнозначно на модел на поведение. Под модел на поведение в настоящата работа ще разбираме стил на възпитание в семейството (демократичен и авторитарен стил на възпитание) /14, 34/.

Чрез структурата на семейството се реализира неговото специфично въздействие. При разновъзрастовия колектив много по-интензивно се обогатява детският социален опит. Създава се система от взаимодействия, обуславящи възпитанието на чувство за отговорност и отзивчивост. Пълноценната структура на семейството създава стил, който улеснява нравствено-трудоовото възпитание; формирането на привички за практическа дейност. Общественият опит, усвояван чрез общуването в семейството, се пречупва през стила на живот, свързан със семейните традиции и с наличните културни ценности.

Структурата на семейството като емоционална среда засяга не само въпроса за многочленно семейство, но и наличието на двамата родители. Отсъствието на единия обикновено създава чувството за малоценност. Проучванията на деца от домовете, които са били лишени от родители, както и проучването на непълнолетни престъпници, по безспорен начин доказват на първо място отсъствието на пълноценна емоционална среда (90%) /21, 5/.

Друг фактор във формирането представите на децата за семейството е моделът на семейните взаимоотношения. Под това понятие разбираме субективните връзки и отношения, съществуващи между членовете на семейството, както и поведението на

родителите спрямо детето. Всяко семейство използва специфични методи, форми и средства, чрез които осъществява взаимоотношенията си с децата. Върху тях е съществена ролята на личните качества на родителите - тяхната интелигентност, уравновесеност, емоционална привързаност, лични амбиции и очаквания от постиженията на децата.

Актуалността на проблемите, свързани със семейството, произтича от това, че то е най-силно въздействащия социален фактор през периода на детството. Семейството, като социална система със своя вътрешна структура и взаимодействия, не носи пасивно своята култура, а я насажда в съзнанието на детето, включвайки го в сложните семейни отношения. През своето развитие детето навлиза в системата на обществените отношения чрез семейството. Чрез него, като градивен компонент в социалната структура на обществото, детето, макар и опосредствено, контактува с по-крупни обществени структури. Така то се приобщава към културата на обществото, става негов член.

1. Съвременното семейство и социалната ситуация на формирането на децата от предучилищна възраст

1.1. Социален модел на съвременното българско семейство

В Енциклопедичен речник по социология за понятието “семейство” е дадено следното определение: то е “основна, относително устойчива малка социална група, включваща родителите, свързани чрез брак, и техните несемейни деца (собствени или осиновени); обикновено членовете на семейството живеят в общо жилище и имат отделно домакинство; те си взаимодействат чрез своите социални роли на съпрузи, родители, деца, братя и сестри” /12, 416-418/.

Сред множеството определения на семейството можем да отличим още две, които от различна страна дават представа за този сложен феномен:

“Семейството е съответстваща на нормите и ценностите на обществото социална група, обединена от формираната в съвместната дейност съвкупност от междуличностни отношения” /13, 5/;

“Семейството е съсредоточие на основни човешки потребности (сексуални, детеродни, стопанско-потребителски, емоционално-нравствени, естетически, психически и пр.), които може да се удовлетворяват в избирателен, устойчив и повтарящ се план” /13, 5/.

Първото определение е типично за психологическите школи, поставящи в основата на груповия начин на живот съвместната дейност, в хода на която се формират и съответните колективистични взаимоотношения, а второто акцентира на потребностно-мотивационната страна на семейството като човешко обединение. Безспорно всяко от тях има своите основания, както и множеството определения, правени от правна и чисто социологическа гледна точка.

По света съществуват множество разновидности семейства. Още повече са съществували, ако разглеждаме нещата в исторически план.

Исторически първият изследван у нас тип семейство е патриархалната задруга /26/. Този модел просъществува от края на VII век (образуването на Българската феодална държава) до края на XIX век и окончателно изчезва в 20-те години на нашия век. Класическата българска задруга се е състояла от няколко поколения мъже с общ произход, техните жени и деца. Обединявала е между 15 и 200 човека, осигуряващи си сами всички средства за живот.

Мъжете и жените са били свързани с моногамен брак, изключващ развода. Мъжът е бил по-ценената фигура, доколкото е изпълнявал по-тежките и по-значими със стопанския си резултат дейности, но жената също е била уважаван член на семейството във всичките ѝ роли и дейности - главно битови и свързани с отглеждането и възпитанието на децата. Основното чувство между съпруга и съпругата е съвместната привързаност, съпружеската вярност, стриктното зачитане на взаимните интереси.

Децата са ставали пълноправни членове на задругата към 16-18 години, но докато са живи родителите, те били задължени безпрекословно да им се подчиняват и да се грижат за тях на старини. Като родители мъжът и жената са имали еднакъв авторитет, но с превъзходство на майката - тя била основният съветник на децата.

В началото на нашия век постепенно се формира облика на “дружеското семейство”.

Това е семейството с равнопоставеност на двата пола, с еднакво (доколкото е възможно) участие в дейностите по организацията и производството на ежедневния живот, изпълнението на семейните функции и управлението и ръководството на семейния колектив.

Най-общо казано можем да говорим за няколко видове семейства според броя на съпрузите в тях /13, 5/. Единият вид са моногамните семейства - с по един съпруг: моногиния (мъжът има една жена) и монандрия (жената има един мъж). Другият вид са полигамните семейства - с много съпрузи: полигиния (мъжът има много жени), полиандрия (жената има много мъже) и пилигинандрия (групова женитба).

Един от специфичните въпроси за семейството, който определя неговия облик и отношението брак ("законна", юридически призната форма) и семейство. В този смисъл в съвременността съществуват няколко варианта /13, 6/. Първият вариант е семейство, в което има една брачна двойка (родителска): с деца; без деца. Вторият вариант е семейство, в което има повече от една брачна двойка: патриархално; временно живеещо заедно. Третият вариант е семейство, в което няма брачна двойка: на несклучили граждански брак (съжители, кохабитация); на вдовици и разведени с деца; на самотни майки. Четвъртият вариант е семейство на не живеещи постоянно заедно, но поддържащи връзка хора.

Броят на сключилите брак младежи непрекъснато намалява. През 1985 година те са били 66 682, а през 1994 - 37 910 /13, 6/. Основна причина за това са последиците от икономическата криза е на първо място бедността и безработицата.

През последните десетилетия относителният дял на семействата, живеещи без сключен брак (кохабитация) също непрекъснато расте. Причините за това са много, но освен гореспоменатите, следва да се прибавят по-високото образование на младите хора и по-лесният изход (разпад) - без развод, разноски, адвокати и пр. Тенденцията в това отношение в света е много по-силно изразена, отколкото у нас (например в Швеция достигат до 50% от всички семейства), където са в сила все още традиционните разбирания за семейството.

Кохабитацията се мотивира от съображения за удобство, разглежда се като пробен брак, като временна алтернатива при невъзможност на брака и др. Това са най-често хора с високо образование, интелект и статус, лесно адаптируеми и бездетни. Според Е.

Тодорова кохабитацията почти винаги свършва с идването на детето /23/.

Като цяло обаче, хората живеят семейно навсякъде по света. Статистиката на ООН показва, че през 1981 година около 93,1% от жените и 91,8% от мъжете на възраст до 49 години са живели в семейство, независимо дали са в законен брак или не /13, 6-7/.

Има редица класификации на семействата според техните особености. Ще изброим някои от тях.

Според преобладаващият тон на взаимоотношенията (С. В. Ковалев, 1988) семействата биват: тип "сътрудничество" (взаимно разбиране и поддръжка); тип "паритет" (съюзнически отношения - равенство, взаимна изгода); тип "съревнование" (изразено желание да се даде повече от другия за общото благо); тип "конкуренция" (стремеж за господство над другия); тип "антагонизъм" (рязки, съществени противоречия; семейството се крепи от външни сили).

Според "стила на отношенията" семействата се разделят на: либерално семейство, авторитарно семейство и демократично семейство.

Според ролята на двата пола в семейството (П. Хербст и др.) разглеждаме шест вида семейства. Първият вид семейство е асиметричното (традиционното). В него е определящо мнението на единия от съпрузите. Подчиненият, обаче не е еднакво подтиснат. Тогава, когато семейството е доминирано от жената, мъжът е по-свободен, отколкото жената, когато семейството е доминирано от мъжа. Вторият вид семейство е симетричното. В него ролята са равномерно разпределени. Вземат се общи решения на основата на приета самостоятелност на другия. Третият вид семейство е без деца и се нарича съпрузеско. Майчинско (бащинско) семейство се нарича четвъртият вид. То е непълно, без единия от родителите. Петият вид семейство е от автономен тип. Мъжът и жената в него имат различно отношение към живота и ценностите. Вземат се общи решения, които са с компромисен характер. Шестият вид е координационното семейство. В него жената преследва кариера и държи да има семейство. В координационното семейство има еднакви семейни роли /13, 7-8/.

Всяко семейство изпълнява множество специфични функции. Те са свързани с роли на

мъжа, жената, децата, които се променят исторически. Традиционно се счита, че функциите са пет: възпроизводителна, сексуална, икономическа, социализираща, духовна.

В своята книга “Социално-педагогически проблеми на семейството” И. Иванов дава друга, много по-подробна класификация /13/. Според нея семейството изпълнява четири основни макрофункции: удовлетворяване на социални цели, изпълнение на задачи, интеграция и солидарност, поддържане на обществени образци.

Семейството изпълнява и седем микрофункции. Първата функция е регулативната (на отношенията на членовете си). Семейството е основната група (обществена клетка), в която преминава човешкия живот и като такава изработва и прилага специфичен кодекс на взаимоотношения. Всяка власт (държава , църква) се стреми да контролира този кодекс, поради което не се толерират безбрачните семейства, не подлежащи на институционален контрол. Икономическата функция е втората микрофункция на семейството. То е едно икономическо обединение със своите приходи и разходи, активи и пасиви. Третата микрофункция е протекционистката (защитната). Семейството е специфична среда, в която всеки негов член получава грижа и защита.

Четвъртата функция е социализиращата. Семейството е социализираща среда за своите членове. Най-силно този ефект се проявява спрямо децата, за които е незаменим социализиращ фактор, но също и спрямо възрастните, за които се явява твърде често ресоциализиращ фактор.

Петата микрофункция е статус-формиращата и поддържащата. Проявява се силно още при раждането на детето, което получава фамилно име, като белег за принадлежност (кланова, етническа и пр.). Всички морални и изобщо житейски “активи” и “пасиви” на семейството се прехвърлят на членовете му. Един от най-лесните начини за промяна на статуса е приобщаването към подходящо семейство (чрез женитба).

Шестата микрофункция на семейството е “резониращата” (вдъхновяващата), която е свързана със самочувствието, личностното развитие, самореализацията. Семейството е тази важна за човека среда, в която той трябва да преживее своите успехи и да бъде стимулиран за постижения. Семейството е средата, в която най-силно се проявява т. нар. “Пигмалион-ефект” - очакването от родителите по-силно (по-слабо) развитие и реализация на детето води до стимулация на точно такова развитие.

Последната седма микрофункция е емоционалната (“поглаждащата”), свързана с ласки и секс. Семейството е естествената среда за интимно общуване на членовете му /13/.

Най-простото по структура семейство, което може да изпълнява тези функции, е нуклеарното (още наричано основно: с две поколения - родители и деца).

Такова семейство е характерно за съвременното индустриално общество и за европейската културна среда. То притежава редица положителни черти: по-приспособимо е към условията на индустриализацията и урбанизацията; по-мобилно, поради липсата на обвързваща собственост и сложни семейни връзки; по-просто е по структура; по-демократично, функциите на мъжа и на жената са равни; свободно от регламентиращото въздействие на старото поколение; като цяло дава по-добри възможности за личностна и социална реализация. Но същевременно то поставя повишени изисквания на личностно ниво; свързано е с по-тесен личностен и битов съюз, което е източник на напрежение; отношенията се амортизират; по-тясна зависимост и по-силна лична отговорност; има ограничено разпределение на ролята липсата на помощ от старите - финансова, морална и пр. води до търсене на свои собствени пътища, а оттам и повече грешки и т. н.

Други варианти на семейството, различаващи се от нуклеарното са: разширено основно семейство (нуклеарното, плюс възрастните родители или други роднини); голямо семейство (група роднини, живеещи в едно населено място и ръководени от глава на семейството - патриархално семейство); малко семейство (индивидуално съпружеско семейство) /13, 9/.

За българите децата са една от най-големите ценности. Процентът на мъжете и жените, които не желаят да имат деца е постоянен и остава под 3% /17, 51/.

Данните от изследванията на ЕСИ “Репродуктивно поведение, семейно планиране, употреба на контрацептиви” /26, 26/ показват, че по-голяма част от българските граждани смятат за нормално в едно семейство да има 2-3 деца, както се вижда и от диаграмата (виж фиг.1, стр.15).

От десетилетия социалната норма за брой на децата в семейството за България е непроменена. И днес мнозинството (72%) от българските граждани смятат, че най-доброто, оптималното са двете деца в семейството.

Фиг.1. Диаграма на социалната норма (общо, по принцип)

В същността на тази норма изкрystalизирват мъдростта, практичността и ценностите на българина - три и повече деца трудно се отглеждат, образоват и устройват. Едното дете - "не е дете" - първо, защото никой не е застрахован от нещастни събития и случайности, второ, защото прекаленото внимание и грижи за единственото дете обикновено не дават най-добрия житейски резултат, и трето, когато родителите си отидат от този свят, децата ще си помагат - по силата на кръвната връзка и заинтересованост.

Най-висока съвместимост и удовлетворение има в семейства с 1-3 деца; средна при 4 и повече; най-ниска - при бездетните семейства /13, 40/. Семейство с 2-3 деца е прието да се нарича среднодетно. Според В. В. Бойко, то има няколко особености. Първата е, че то дава най-много възможности за пълноценна реализация на родителите, без да ги затваря само в границите си. Втората особеност е, че среднодетното семейство повишава общителността на членовете. Трето - то облекчава общуването: липса на психологически препятствия: свободно, неограничено от нормите, както общуването с непознати хора; липса на "информационен шум" и ритуалност; по-лаконично и функционално, по-съдържателно общуване. Четвъртата особеност е благоприятната възпитателна среда: съчетаване на интересите; сложни връзки и отношения; колективистични качества, взаимопомощ; самостоятелност, деловитост, икономичност; дефицит на материални блага; попечителство от големите, подражание; съперничество, алтернативност в поведението. Пета особеност - оптимална управляемост, психоклимат, съвместни дейности. Шестата особеност на среднодетното семейство е оптималната йерархия на семейните отношения, роли и ценности, разпределение на функции, преадресиране, по-силен контрол, групово мнение. Седмата особеност е разширеният обмен с външния свят, а осмата - оптималната система за самообслужване и предаване на опит /13, 40-41/.

Въпреки че повече от българските семейства са "пълни", т.е. състоят се от двама съпрузи и техните деца, абсолютният брой и процента на "непълните" семейства - такива, които се състоят от един родител и неговите деца, нараства. Те могат да бъдат разделени на три групи: семейства на разведен родител, семейства на овдовял родител и семейства на самотни майки. При тях съществуват много по-големи проблеми като

цяло в отглеждането на децата, в това число и в осигуряването на материалните средства. Тези родители и деца имат специфични педагогични и социални проблеми в ежедневието, за които обществото не е намерило адекватен отговор, въпреки че при тях нуждата от специфична и целенасочена социална защита е особено остра.

Разводът е нормално явление дотолкова, доколкото щом има срещи, има и раздели. Разводи е имало винаги, при всички времена и народи, при всякакви морални и правни норми, регулиращи човешките взаимоотношения, включително и при забрана на раздялата.

За последните 20 години броят на разводите се е утроил. Модерното време, след индустриалното общество изисква по-голяма мобилност на хора, стоки, капитали. Счита се, че процесът за увеличаване на разводите ще се задълбочи.

Много трудно е да се разбере каква част от българските семейства действително живеят в развод. Официалните данни са, че разводите през 1994г. са 7 990. Колко са двойките, които са във фактически развод и нямат пари да го оформят юридически никой не знае /13, 42/.

Дали за децата е по-добре, ако родителите им останат заедно в един нещастен брак, или ако се разведат? Според някои изследвания децата страдат повече в лишения от щастие дом (виж таблица1, стр.18) /4, 214/.

Таблица **Влияние на нещастния брак или развода на родителите върху децата**

(момичета и момчета от 15 до 18-годишна възраст)

Характеристики на детето

Брачен статус

Нещастен

брак, %

на родителите

Разведени или разделени, %

Съотношение нещастен брак/развод

Ценностни противоречия с майката

47

26

1,81

Чувства се отхвърлено от бащата

69

40

1,73

Психосоматични смущения

50

31

1,61

Ценностни противоречия с бащата

53

34

1,56

Отхвърля бащата

55

37

1,49

Чувства се отхвърлено от майката

55

44

1,25

Криминални деяния

48

39

1,23

Отхвърля майката

42

35

1,20

Брой случаи

122

115

От друга страна, разводът има по-тежко отражение върху децата от смъртта на родител; семействата, които са се разпаднали без конфликт, не предизвикват подобен силен ефект; влиянието на конфликта между родителите е по-силно от влиянието на раздялата. В същото време раздялата, при която детето престава да вижда единия от родителите си, е също разстройваща. Причините, поради които конфликтът и разводът са вредни за децата, включват загубата на привързаността, загубата на образец за подражание, влошената и неустойчива дисциплина.

Разводът има по-тежко отражение върху момчетата, отколкото върху момичетата: момчетата в семейства е един родител, разделени от бащите си, имат по-ниска степен на идентификация със социалните роли на мъжа, а това приема формата на по-силна зависимост, по-слаба агресивност и по-слаби предпочитания към типичните мъжки дейности, особено ако раздялата е настъпила преди петгодишна възраст. При момичетата различията проличават едва през периода на юношеството, като приемат формата на затруднения при създаване на отношения с представители на другия пол. Нещата стоят по-добре при тези деца на разведени родители, които са запазили много добро отношение с единия от родителите, при които семейните отношения са се подобрили в резултат на развода и които имат спокоен темперамент, високи показатели за интелигентност и не са предразположени към престъпления или психопатология /4, 215/.

Децата на разведените са склонни към развод, особено, ако и двамата са от такива семейства. За преживелите развода на своите родители деца, той далеч не е толкова съдбоносно събитие, както за възпитаваните в отрицание на развода пораснали деца /13, 42/.

Децата на разведените са значителна част от децата на България. Така например, броят на непълните семейства у нас през последните години е над 200 хиляди, от тях 4/5 са на майка, отглеждаща детето си. Броят на неомъжените (самотни) майки с деца е близо 20 000. От тях 70% са на възраст до 20 години /13, 43/.

Години наред обществеността у нас не можеше да приеме без порицание т.нар. "самотни майки", сочеше ги с пръст, усложняваше и без това нелеката им съдба. Напоследък обаче се наблюдава значителна положителна промяна в отношението към тях. Редица изследователи например смятат, че задържането на детето при родната му майка спомага от една страна за физическото и психическото благополучие и на двамата, а от друга - предпазва самотната неомъжена майка от повторно извънбрачно раждане /20, 112/.

Самотното майчинство има и други особености, които се проявяват най-вече когато детето е планирано. Тъй като майка му го е родила главно, за да избяга от самотата на безбрачието и да осмисли живота си, то изцяло поглъща вниманието ѝ - става най-близкият човек и приятел. Не рядко обаче на някакъв етап тази майчина всеотдайност започва да пречи на неговото формиране като самостоятелна личност и изобщо на естественото му социализиране. Погълната от грижи, майката неусетно застарява, без да си намери другар в живота. Тя е убедена, че детето ѝ ще се отблагодари за голямата обич и всеотдайност, за това, че съществува. Когато порасне и поеме своя път в живота обаче, то обикновено връща, но на своите деца грижите, които са положени за него /20, 114/.

Стремително нарастват извънбрачните раждания - вече всяко четвърто дете /26, 37/. По-голямата част от извънбрачните деца у нас се раждат от съвсем млади момичета, които изоставят рожбите си още в родилния дом (в повечето случаи без декларации за отказ, което пречи на осиновяването). Тези деца първоначално се отглеждат в Дом "Майка и дете" и ако не бъдат осиновени, тяхното развитие и възпитание продължава в Домовете за деца и юноши. Домовете за деца и юноши са финансирани от държавата институции за деца от предучилищна и училищна възраст, които са сираци или не могат да бъдат отглеждани в собствените им семейства.

Общият брой на децата, живеещи в тези институции в края на 1991 година е 8 293. По-голямата част от тях са настанени по социални причини: деца от многодетни семейства, които не са в състояние да се грижат за тях или чиито родители са безработни (30%); изоставени деца, насочени по съдебен ред (18%); сираци или деца на овдовели родители (15%); деца на самотни майки (11%); деца на родители, които или са се отказали от родителските си права, или са постоянно институционализирани, хоспитализирани, или са инвалиди (24%) /17, 66/.

Специализираните институции в България има редица проблеми, които могат да бъдат разделени в две големи групи.

Първата група са т.нар. общи проблеми. Към тях спадат: незадоволителните условия на живот; нерационалното териториално разпределение на повечето от институциите в страната; невъзможността на тези институции да заместят нормалната семейна среда.

Втората голяма група са социално-педагогическите проблеми. Към тази група проблеми спадат: недостатъчната професионална подготовка и неподходящият избор на педагогическите кадри (само 1/4 от персонала е с университетско образование); “феминизация” на педагогическия персонал /17, 67/.

Вече се смята нормално и закономерно децата от Домовете да изостават в развитието си и в интелектуално и в емоционално отношение. Липсата на майка неизбежно води до затруднения в емоционалната и познавателната сфера. Става дума за нарушаване на връзката на детето със средата, в която то се формира. Потребността от ласка, внимание, доброжелателност се насочва не към една, а към много личности в Дома - учители, лели, медицинска сестра и др.

Липсата на нормална семейна среда, в която да израстват тези деца е предпоставка и най-важна причина за липсата на представи на децата за семейството.

Първото училище за социални знания и опит, в което детето попада без право на избор е семейството - най-силно въздействащия социален фактор през периода на детството. Семейната среда осигурява взаимодействие на всеки член с всички останали, а в това число и с възрастните, и с децата.

Децата приемат за модел родителя от техния пол и това е един от основните източници на формиране на идентичността, съзнанието и стремежите към постижение. За това е особено важна ролята на примера. Родителите са най-ранните образци за децата и те влияят върху тях с цялото си поведение, а не толкова с поученията си. Затова всеки родител, който осъзнава своето непосредствено въздействие за възпитанието на децата си, се стреми да поддържа на необходимото равнище своята личност, своето всекидневно поведение.

Всеки от съвременните социални модели на семейство оказва специфично влияние върху формирането на представите за него и усвояването на съответен стереотип на поведение. Поради това е особено важно поддържането на благоприятен социално-психологически климат в семейството. Това значи да се формират нормални човешки взаимоотношения, да се издига постоянно културното равнище на родителите, да се създават условия за пълноценен живот на децата, за техните действия и взаимоотношения.

1.2. Моделът на взаимоотношенията в семейството и социална ситуация на развитие на детето

Семейството се явява необходим компонент от социалната ситуация на развитие, която е свързана с потребността от общуване с възрастните и с връстниците и определя формирането на детската личност. Личностното и социалното в този контекст са представени в сложни, противоречиви взаимоотношения /14, 28/. А. З. Шапиро подчертава, че вътрешносемейните междуличностни взаимоотношения, от една страна, съдействат за асимилация на културните схеми на обществото в структурата на личността, а от друга страна, акомодират вътрешния свят на индивида към културните схеми на обществото /14/.

Чрез социализацията децата усвояват определена система от норми на поведение, знания за обкръжаващия ги свят, което им дава възможност да се ориентират към определени ценности. В този процес значителна е ролята на подражанието и идентификацията.

В зависимост от начина на отразяване на социалните въздействия и приемането на социалните норми и ценности, семействата могат да се разделят на семейства с положителна социална ориентация и семейства с отрицателна социална ориентация /14, 29/.

В семействата с положителна социална ориентация не се наблюдава разминаване между целта на възпитание в семейството и в обществото, или ако я има, тя не е принципна. В това семейство са специфични следните основни характеристики: обич към децата, задоволяване на потребностите от съдържателно общуване, последователност в изискванията, създаване на условия за развитие на познавателните интереси и творчество. В семействата с отрицателна социална ориентация целите не съвпадат, което е предопределено от конкретно проявление на негативната насоченост.

В общия процес на социализация на децата не трябва да се пренебрегва и полово-ролевата социализация. Съществена е ролята на семейството за формиране на качества у децата като мъжественост и женственост. Тези качества се формират чрез

интериоризация на модела на взаимоотношенията между родителите в семейството. Децата моделират поведението на възрастните по пътя на подражанието. Психоналитиците смятат, че развитието на свръх-аза се осъществява в процеса на идентификация с родителите и интериоризация на родителския авторитет. Идентификацията представлява възприемане от децата на ролята на родителите, възприемане на другия подобен на себе си, ако субектът на взаимодействие вижда в този друг силен, любим и компетентен човек. Изборът на обект за идентификация е правопрпорционален на големината на семейството - броят на членовете му. По-големите братя и сестри също се явяват образи за идентификация.

Изследванията посочват, че идентификацията с родителите е тясно свързана с когнитивното и емоционалното развитие на детето, със способността му да възприема самия себе си на мястото на другите, да приема тяхната роля /А. И. Захаров/. Тази способност се формира обикновено към петгодишна възраст.

Децата остават без подходящ модел за идентификацията, когато се създават конфликтни ситуации, при които момчетата отхвърлят баща си, а момчетата - майка си /14, 30/. Отхвърлянето изразява нежеланието детето да се отъждестви с личностните черти на съответния родител, нежелание да подражава на неговото поведение и да приеме неговите ценности. Процесът на идентификация се улеснява, когато взаимоотношенията между възрастните и децата се основават на уважение и обич. Спечелвайки любовта на децата родителите печелят и желанието им да подражават на съответните роли. Х. Гинът подчертава, че половата идентификация се засилва от избора на интереси и дейности, които са културно разграничени като "мъжки" и "женски". Емоционалната атмосфера в семейството по неповторим начин рефлектира върху формирането на детската личност.

Тъй като първичната социализация се осъществява в семейството, в което започва и да се формира личността и приобщаването ѝ към света на възрастните, от съществено значение са личните качества на родителите и статуса на възпитанието в системата на семейните ценности. Това доказва пряката връзка между социализацията и възпитанието.

За пълноценното осъществяване на тези процеси има и структурата на семейството. Тя може да се интерпретира от различен ъгъл: брой на членовете в семейството, поредност и брой на децата в него, възраст на децата, на родителите и т.н.

Редица автори се опитват въз основа на поредността на детето в семейството да очертаят основните му характерологични особености. Обикновено се приема, че когато има няколко деца в семейството те са склонни към сътрудничество, взаимопомощ, емпатия и обратно - когато детето е самичко в семейството, то е склонно към проява на егоизъм и равнодушие към околните.

Според Е. Абернети и Е. Самисоно у първородените по-ниско са развити качества като подчиненост, зависимост от другите, но се характеризират с по-голяма самостоятелност. Тези резултати обаче не намират потвърждение в изследванията на Д. Макфарлейн и С. Мак Артур /14, 32/. Някои учени установяват обратна пропорционална зависимост между броя на членовете в семейството и качеството на общуване, а така също и на степента на психическа зрялост, речевото развитие, развитие на целенасоченото поведение и способността за абстракция. Резултати от изследвания доказват, че колкото повече възрастни членове на семейството възпитават детето, толкова у него се развива емпатийната способност и намалява неговата агресия. Наред с тези особености у детето се наблюдава ниска степен на развитие на самостоятелността, настойчивостта и организаторските качества.

С особено внимание трябва да се подхожда към неблагоприятните (непълноценните) семейства: на сираци, на самотни майки, на разведени родители, на семейства с втори баща или втора майка. Децата в тези семейства се отличават със специфичен социален статус, който отразява общата атмосфера в семейството. Те се чувстват в неравностойно положение в сравнение с другите деца - понижени са самочувствието и достойнството им. Всичко това рефлектира върху характера им: част от тях се затварят в себе си, ограничават се в контактите си с другите деца, много болезнено преживяват несполуките в семейството, а останалите са склонни към агресивност в отношенията си с околните. Несполуките в различните семейства носят непоправими психически последствия, които се преживяват от децата много тежко и оставят следи за цял живот.

Всяко семейство използва специфични методи, форми и средства, чрез които се осъществяват взаимодействията си с децата. В педагогическата литература съвкупността от гореизброените компоненти е известна като стил на възпитание (В. Леви), модел на родителско поведение (Д. Баумринд) или родителска позиция. Върху стила на възпитание съществена е ролята на личните качества на родителите - тяхната интелигентност, уравновесеност, емоционална привързаност, лични амбиции и очаквания от постиженията на децата /14, 32/.

В книгата си "Нестандартното дете" Вл. Леви дава една таблица, наречена "Поле на

Отношенията” (виж таблица 2, стр.27) /16, 65/. Според Вл. Леви, когато се достигне до позицията “ДЕТЕ” е постигнато равновесие или така наречената Хармонична Позиция.

Таблица 2

“Поле на Отношенията”

според Вл. Леви

ПАСИВНОСТ

М

вина

Е

нервност

К

алтруизъм

О грижа

Т свръхконтрол

А свръхопека

снизхождение

неограничаване

Д

Е

Д Е О О О Т Е

Т

Е

натиск

взискателност

безучастност

Ж

отстраняване

Е

С

Егоизъм

Т

пренебрежение

О

К

обвинение

О

С

наказание

Т

АКТИВНОСТ

На основата на тази таблица, Вл. Леви определя три категории роди

Това е голям късмет за Детето, особено ако и двамата му родители са такива. В задружните семейства обаче, Хармоничният Родител криво - ляво се получава от двете "половинки" - майката и бащата. Главното е "изпъкналостите" на единия (в отношенията към Детето) да съвпадат с "вдлъбнатините" на другия, макар и не в съвършено съответствие.

Втората категория родители Вл. Леви нарича раздърпани (неуравновесени). При тях има прекалено големи колебания в Полето на Отношенията, равновесието се запазва за кратко време. Буквално за минути. Неуравновесения родител може да премине от една крайност в друга, в трета и т.н. в следната (може би) последователност: чувство на вина пред Детето, тревога - силна грижовност, свръхопекунство и свръхконтрол - натиск, прекалена взискателност - обвинения, наказания - отново чувство за вина и тревога... - и всичко от начало. Или безсилие, отстраняване и безучастност, изпадане в егоизъм, а след това нов наплив на вина... Детето се приспособява.

Последната категория са изместените родители, гравитиращи към някоя от възможните позиции, те се блъскат предимно в една от страните на Полето на Отношенията, седят в един от ъглите му. Те се различават от неуравновесените (подвижно изместените), по своята неподвижна изместеност - закостенелостта. Срещат се при непълноценните семейства (развод, смърт на единия родител). Ако и двамата Изместени Родители живеят с Детето под един покрив, вместо положително взаимно допълване действия отрицателното - единият е изместен на една страна, другият - на друга, или и двамата на една и съща, а хармония (поради взаимната глухота) няма.

Вл. Леви дава и един много показателен пример. От пет деца, които растат при Обвиняващи Родители (статистиката е интуитивна), две ще си изработят защитно дебелокожие - вътрешни запушалки, и всичко ще бъде благополучно, ще станат достойни граждани и по всяка вероятност точно такива родители на своите деца. От останалите три едното има големи шансове да стане озлобена, отхвърляща всичко личност - негативист или непрекъснато утвърждаващ се психопат с комплекс за малоценност, второто - безгръбначно мъждукащо същество или безотговорен прахосник на живота (максимално действащи запушалки), третото има еднаква вероятност да стане или подвижник, или депресивен невротик със склонност към самообвинение и с повишен риск от самоубийство. За последния случай и най-малката доза обвинение е била противоположна още от самото начало - крайно беззащитно същество. Но именно беззащитността често пъти провокира...

Е. Г. Ейдмилер дава описание на различни типове семейни взаимоотношения (поощряваща хиперпротекция, доминираща хиперпротекция, емоционална изолация, строго обръщение, липса на надзор, повишена морална отговорност) /11, 27/.

Поощряваща хиперпротекция. При този тип родителско отношение детето е център

на внимание в семейството. Ето защо у него може да възникне и да се стабилизира краен егоцентризъм, стремеж към максимално удовлетворяване на потребностите.

Доминираща хиперпротекция - в този случай основно правило е изискването: "Аз казах това и така ще бъде!" При тази система на въздействие детето също е център на вниманието на родителите. Те му посвещават много сили и време, но го лишават от самостоятелност; поставят пред него редица ограничения и забрани; блокират собствените му желания и потребности.

Емоционална изолация и строго обръщение. При такъв тип въздействие основното правило на родителите е твърдението: "Аз ненавиждам своето дете и не искам да се грижа за него!" Този тип въздействие се характеризира с липса на емоционален контакт, пренебрегване на основните потребности на детето и често се съчетава с крайно жестоки действия спрямо него.

Повишена морална отговорност. При този тип въздействие ярко се проявява амбивалентността в отношението: съчетаване на високи, понякога хипертрофни изисквания към детето с понижено внимание към него и към удовлетворяването на неговите основни социални потребности (потребност от общуване, признание, самоутвърждаване).

Липса на надзор - този тип въздействие е свързан с ниско ниво на удовлетворяване на потребностите на детето, понижени изисквания към него, малко забрани. При подобна система на възпитание детето във всички случаи разполага със себе си, родителите не се интересуват за неговото поведение и не го контролират /11, 27/.

А. Болдуин определя два стила в практиката на родителското възпитание: демократичен и контролиращ /14, 33/. Първият се характеризира с хуманно общуване между родители и деца, а вторият стил включва значителни ограничения в поведението на детето.

Тъй като в предучилищна възраст важен социализиращ момент се явява параметъра на възпитателния контрол, Д. Боумрин определя три групи деца, върху чието поведение оказва пряко влияние родителския контрол /14, 33/.

В първата група се включват компетентните - с устойчиво добро настроение, уверени в себе си, с развит самоконтрол на собственото поведение, умение да установяват дружески отношение с връстниците си.

Втората група обхваща така наречените избягващи деца, които обикновено са с тъжно настроение, трудно установяват контакти с връстниците, избягват нови ситуации.

“Незрелите” деца се включват в третата група - характерно за тях е, че са неуверени в себе си, не умеят да се самоконтролират.

Авторът определя и четири параметъра на изменение на родителското поведение, отговарящи на описаните детски черти.

Първи параметър - родителски контрол - родителите предпочитат да оказват силно влияние на децата си, настояват на своите убеждения, последователни са в изискванията си. Контролът е насочен към успешно устояване на родителските стандарти и норми.

Втори параметър - родителите се стараят децата да развиват своите способности в интелектуалната и емоционалната сфера, в междуличностното общуване, отчитат необходимостта от развитие на тяхната независимост и самостоятелност.

Трети параметър - родителите предпочитат да използват убеждение, за да постигнат послушание. Желаят и умеят да обсъждат своята гледна точка с децата и да се вслушват в аргументацията им.

Четвърти параметър - емоционална поддръжка - родителите са способни да проявяват съчувствие, любов, топло отношение към децата. Действията и емоционалните им отношения са насочени към физическото и духовно израстване на детето, те изпитват гордост и удовлетворение от успеха на децата си.

Демократичният и авторитарният стил са най-широко разпространени стилове на възпитание /14, 34/.

Авторитарният стил се характеризира с властта на възрастните над децата. Водени от личните си желания, без да се съобразяват с индивидуалните особености, потребности и интереси на децата, родителите, се стремят да ги подчинят на своите цели. Децата се чувстват подтиснати, лишени от възможността да проявят самостоятелност и инициатива. Наличието на конфронтация между деца и родители оказва деструктивно влияние върху детето.

При демократичния стил се наблюдават хуманни взаимоотношения, обич, уважение между родителите и децата. Родителите се ползват с авторитет пред децата си и се стремят да създадат най-добри предпоставки за организиране на детския живот и за осигуряване на щастливо детство на своите деца.

Л. С. Бенджамин работи върху проблема за влиянието на поведението и отношението на родителите върху поведението на децата. Неговият съществен принос е в разработването и експерименталното обосноваване на модел на взаимоотношенията между родителите и децата, който позволява не само да се характеризира поведението на всеки един от членовете в семейството, но и да се отчита наличния тип взаимоотношения. От направено изследване се установява, че поведението на родителите може да се опише с две двойки важни признаци: неприемане (враждебност) - разположение (топлота, любов) и търпимост (самостоятелност, свобода) - сдържаност (контрол) /14, 41/. Родителите, които едновременно проявяват и разположение, и контрол могат да се нарекат покровителстващи. Тези, които проявяват неприемане и са склонни към прекален контрол могат да се нарекат изискващи и нетърпими. Родители, които не смятат за необходимо да ограничават детето си и не го приемат могат да се смятат за безразлични и небрежни.

Поведението на родителите и отношението им към децата накратко може да се опише по следния начин /14, 42/.

Разположение - родителите се радват на общуването си с децата, приемат ги каквито са. Това отношение не се изразява само с целувки и прегръдки, а с усмивки, жест,

поглед.

Сдържане (контрол) - строгите родители забраняват много неща на децата си: установяват определени норми на поведение, които децата обезателно трябва да следят.

Снизходителните родители правят малко забележки, предоставят на децата си неограничена свобода. Често те приемат детската агресивност като естествено явление.

Д. Баумринд провежда изследвания, определящи моделите на поведение на родителите, в съответствие с методите, които те използват. Той диференцира три модела на поведение на децата /14, 42/.

Към децата, които притежават полезни навици (първият модел) се отнасят тези, които са във висока степен независими, зрели, уверени в себе си, активни, любознателни, сдържани, дружелюбни, умеят да се ориентират в обкръжаващата ги обстановка.

Децата от втория модел са недостатъчно уверени в себе си, затворени и недоверчиви.

Децата от третия модел са уверени в себе си, нелюбознателни и не умеят да се владеят.

Съчетаването на родителският контрол, индуктивната техника, която включва обяснение за последствията от действията на децата и безусловна поддръжка на желанието на детето да е самостоятелно и независимо може да се нарече модел на авторитетния родителски контрол. Родителите от този модел се съобразяват с мнението на децата, откликват на проблемите им, позволяват им самостоятелност и инициативност.

Моделът на властните родители включва тези, които строго контролират децата си,

прилагат властта си, не дават възможност на децата да изразят собственото си поведение, а предпочитат безусловно подчинение без разсъждения.

Снизходителните родители, принадлежащи към третия модел на родителско поведение, не изискват достатъчно от децата си, не ги поощряват, не обръщат внимание на възпитаване у тях на независимост и самоувереност.

Резултатите от изследванията показват, че поведението на децата зависи от целия комплекс възпитателни въздействия /14, 43/.

На основата на транзакционния анализ Т. Харис формулира следната класификация на жизнените позиции, които човек заема спрямо околните: “Аз не съм добър - ти си добър.”, “Аз не съм добър - ти не си добър.”, “Аз съм добър - ти не си добър.”, “Аз съм добър - ти си добър.” /21, 15/.

Същият автор твърди, че до края на втората - третата година от живота си детето се ориентира към една от първите три позиции. Едва по-късно може да я замени с четвъртата позиция.

Особен интерес представляват изследванията на Г. Т. Хоментаскас, който коментира четири типа вътрешни позиции на детето, отразяващи отношението му към родителите и към себе си /21, 15-16/.

Първата позиция “Аз съм нужен и обичан и аз също ви обичам” е характерна за деца с висока самооценка и с доверително отношение към хората. Формира се в семейства, където родителската близост е ежедневие. Положителният емоционален фон на междуличностните семейни отношения, признаването на автономността на всеки член от семейството са предпоставки за изграждане на този вид вътрешна позиция.

Втората позиция “Аз съм нужен и обичан и вие съществувате заради мен” се среща у деца, проявяващи така наречената “детска диктатура”. В семейството преобладава култ към детето. Сигурно в любовта на родителите си то нарушава социалните норми и

проявява пренебрежително отношение към околните.

Въпреки че децата са по-склонни да се признаят за нужни и обичани, за съжаление се срещат и такива, носители на позицията: “Аз не съм обичан, но аз от все сърце искам да се приближа до вас.” Тя е характерна за така наречените “проблемни” или по-точно нещастни деца. Обстоятелствата, които пораждаат този вид позиция са: отсъствие на детето от жизнените планове на родителите; недоволство от детето такова, каквото е.

Формирането на тази позиция е в резултат на нарушената емоционална връзка с родителите. На детето липсва родителска топлина и внимание, то загубва доверие към най-близките си. Детето преработва травмиращата го ситуация или като се признава за виновно, или като приема родителите си за лоши.

Четвъртата позиция “Аз съм ненужен и необичан. Оставете ме на спокойствие.” е израз на детската мъст. Загубвайки вяра, че някой може да го обича, детето се чувства самотно. Единственото средство за преодоляване на негативните последици от подобен вид вътрешна позиция е възвръщането на вярата у детето.

Във всяко семейство се създават специфични условия за възпитаване на културно поведение. Децата усвояват определени правила на поведение, чрез които постепенно осмислят как да се държат в семейството, в детската градина и на различни обществени места. Много от правилата се усвояват не само по пътя на подражание на възрастните, а и чрез обучението и играта. Чрез организиране на разнообразните дейности възрастните съдействат за развитие на мотивите на поведение, за формиране на нравствената им насоченост. Разкриването на нравствения смисъл на правилата пред децата води до осъзнаване на необходимостта от тяхното изпълнение от спазване на общоприети норми. Нравствените чувства се разглеждат като психологическа основа за нравствено поведение.

Усвоените в семейството норми на поведение рефлексират върху общуването на детето със заобикалящите го хора. Общуването може да се нарече истинско изкуство, което притежава свой неповторим облик, смисъл и значение. Стилът на общуване в семейството се отразява и върху формирането на такива личностни характеристики като умение на детето да съпреживява, да проявява отзивчивост към околните, да бъде самостоятелно. Проявеното от детето уважение към другите хора до голяма степен е детерминирано от топлината и вниманието, с което се отнасят към него

родителите. Дефицитът в това отношение е причина за формиране у него на защитни форми на поведение. Приетите в семейството модели на поведение и общуване дават възможност за ориентация към определени ценности.

Според Вл. Леви, домът за детето не трябва да бъде нито ад, нито рай, а място, където може да се живее. Място, където ти се иска да живееш, но не до такава степен, че да се стремиш към ограничаване само с него. Място, от което можеш уверено да излезеш и където с радост ще се връщаш... Място, където има всичко в пропорционално съотношение с живота и с човешката същност - и топлина, и студ, и светлина, и тъмнина, където дори и да няма хармония, остава поне надеждата /16/.

Има деца, които нямат нито дом, нито семейство, затова и те нямат постоянен модел за подражание. Те подражават на различни възрастни, които се грижат за тях, но в същото време - не са им достатъчно близки. Това нарушава и забавя правилната им ориентация в околната среда. Детето усвоява негативни поведенчески норми, които се утвърждават като личностни качества в следствие на противоречието между потребността му от общуване и системното ѝ незадоволяване.

От разгледаните постановки се налагат няколко извода. Първият е, че всеки от съвременните социални модели на семейство оказва специфично влияние върху формирането на представите за него и усвояването на съответен стереотип на поведение. поради това е особено важно в семейството да се формират нормални човешки взаимоотношения, да се създават условия за пълноценен живот на децата, за техните действия и взаимоотношения.

Вторият извод е, че моделът на взаимоотношенията в семейството също оказва влияние върху формирането на представата на децата за семейство. Семейните взаимоотношения са предпоставка за формиране у децата на много личностни качества, които оказват влияние както върху взаимоотношенията на детето с другите хора, така и върху взаимоотношенията в бъдещото му семейство.

Ето защо се налага изследване на взаимоотношенията в семейството, които са фактор във формирането представите на пет - шестгодишните деца за семейството.

2. Цел, хипотеза, задачи, методи, организация на изследването

От теоретичното изследване установихме, че семейните взаимоотношения оказват влияние върху психическото развитие на детето. При наличие на авторитарен стил на взаимоотношенията в семейството, то бихме могли да предположим, че детето ще израсне или затворено, подтиснато и самообвиняващо се, или потайно и действащо авторитарно към по-слабите от него. При наличие на демократичен стил в семейните взаимоотношения, то детето би могло да израсне като самостоятелна и инициативна личност. Взаимоотношенията в семейството рефлексират върху взаимоотношенията на детето към заобикалящите го деца и възрастни, а в по-късна възраст и върху взаимоотношенията в бъдещото семейство на детето. За това **Цел на изследването** е да се установи влиянието на моделът на семейните взаимоотношения върху формирането на детските представи за семейство.

Предмет на изследване: моделът на семейните взаимоотношения и влиянието му върху детските представи за семейство при пет - шестгодишните деца.

Хипотеза: Предполагаме, че моделът на семейните взаимоотношения, като важен феномен, обуславящ качествена характеристика на социалната ситуация на развитието на детето, формира основното съдържание на детските представи за семейство, а при отсъствието на модел тези представи не могат да бъдат сформирани.

Научно-изследователски задачи:

Да се състави и апробира методика за диагностика на влиянието на семейните взаимоотношения върху особеностите на представите на пет - шестгодишните деца за семейство

Да се изследва влиянието на моделът на семейните взаимоотношения върху особеностите на детските представи за семейство.

Да се обоснове и апробира методика за обогатяване на представите на пет - шестгодишните деца за семейство в съответствие с възрастовите особености на децата и моделът на семейните взаимоотношения, в условията на които протича социализацията на детската личност.

Методи за изследване:

теоретичен анализ;

психолого-педагогически експеримент.

Методи за диагностика:

Тест “Моето семейство”

Цел: Да се разкрие начина, по който детето преживява и възприема своето място в семейството, неговото отношение към семейството като цяло и към отделните му членове, както и някои психологически особености на изследваното дете.

Материали: удобни за детето маса и стол; лист бяла негланцирана хартия с формат А₄; цветни пастели.

Процедура: Децата са разделени на две групи. Едната група рисува по темата, а останалите - изработват с конструктори своя дом (макет). Децата, които рисуват, се разполагат така из заниманията, че да не могат да си поглеждат в рисунките. След приключване на рисуването, децата от двете групи сменят местата си.

На децата, които рисуват се дава следната инструкция: “нарисувайте върху този бял лист своите семейства. Можете да ползвате всички цветни пастели, които са пред вас.”

На децата не обясняваме какво означава думата семейство, тъй като това би изопачило методиката. На всичките им въпроси само преповтаряме инструкцията и ги подканяме деликатно да продължат рисуването. Няма ограничения на времето за изпълнение. В протокол подробно записваме поведението на детето (въпросите, които то задава, спонтанните му коментари, последователността на рисуване на фигурите в рисунката). След завършване на рисунката провеждаме беседа с детето, като задаваме следните въпроси:

Кажете когото си нарисувал на тази рисунка?

Къде се намират те?

Какво правят?

Кой е измислил това?

Весело ли им е или скучно? Защо?

Кой от нарисуваните е най-щастлив? Защо?

Кой от тях е най-нешастен? Защо?

Липсва ли някой? Защо?

Тест “Нашите вечери у дома”

Цел: Да се разкрие начина, по който детето преживява и възприема мястото си в семейството, неговото отношение към семейството като цяло и към отделните му членове, както и някои особености на взаимоотношенията в семейството.

Материали: удобни за детето маса и стол; лист бяла негланцирана хартия с формат А₄; цветни пастели.

Процедура: Децата се разполагат така в занималнята, че да не могат да поглеждат в чужди рисунки, докато рисуват по темата. Няма ограничения на времето за изпълнение и в избора на пастелите. В протокол се отбелязва поведението на децата при рисуването. След завършване на рисунката провеждаме беседа с детето, като задаваме следните въпроси:

Кажете когото си нарисувал на тази рисунка?

Къде се намират те?

Какво правят?

Весело ли им е или скучно? Защо?

Кой от нарисуваните е най-щастлив? Защо?

Кой от тях е най-нещастен? Защо?

Липсва ли някой? Защо?

Как искаш да изглеждаш и какво искаш да имаш като пораснеш?

Кой ще дойде с теб на необитаем остров?

Мама заминава. Какво и кой ще вземе със себе си?

Последните три въпроса са с цел доуточняване на взаимоотношенията в семейството, видени през погледа на детето.

Организация на изследването: Издирват се деца, които живеят в условията на различен модел на семейните взаимоотношения. Изследвани са 18 деца, като 4 от тях са от Дом "Майка и дете" - гр.Благоевград, а останалите посещават ЦДГ NN№1 - гр.Благоевград. С тях са проведени три последователни занимания за обогатяване на представите им за семейство, в рамките на месец май и юни 1998г. Изследваните деца са на приблизително еднаква възраст - 5-6-годишни. Същите се изследват чрез прилагане на тестовете, така че да се получи най-обективния резултат. Анализирани са 43 рисунки по зададените теми и са проведени 18 интервюта. Получените резултати се анализират количествено и качествено, като се извършва и сравнителен анализ.

3. Влиянието на модела на семейните взаимоотношения върху формирането на детските представи за семейство

3.1. Особености на представите на пет - шестгодишните деца за семейство

3.1.1. Деца, които нямат семейство

Изследването се проведе с деца от Дом "Майка и дете" - гр.Благоевград: Ангелина на 5г. 4м. (родена на 26.02.1993г.), Юлиан на 5г. 7м. (роден на 8.11.1992г.), Жанета на 5г. 9м. (родена на 17.09.1992г.) и Румен на 6г. 1м. (роден на 15.05.1992г.).

Децата бяха изследвани чрез всички методи за диагностика от предходната глава и получихме следните резултати.

Най-малката от всички деца, Ангелина, не умее да държи в ръка пастелите и заради това не може да нарисува нещо. На задаваните въпроси отговаря само със “слонче”. При разговор с педагога на децата се установи, че тя е психически обременена, тъй като майка ѝ е психично болна (олигофрения).

Останалите три деца от цигански произход, като родителите на Юлиан и Жанета не са се отказали от родителските си права, но и не се интересуват от тях. Румен и Жанета посещават детска градина, а Юлиан са отказали да го приемат, тъй като бил много буен.

В рисунката на Юлиан линиите са в резултат на неравномерен, смесен натиск, който е израз на нестабилност и емоционална лабилност. Преобладава постоянна промяна в насочеността на щрихите показваща обезпокоеност, тревожност и чувство на незащитеност. В рисунката изобщо не е изобразено семейство, което е характерно за децата от Дом “Майка и дете”. Единственото определено в рисунката е образа на слънцето, което можем да тълкуваме като необходимост на детето от топлина и обич. Причина за липсата на по-голяма точност на образите е и недобре развитата фина моторика на ръката /виж рисунка стр.44/.

В рисунката на Жанета наблюдаваме смесването на реалната ситуация с въображението на детето. Централната фигура, около която са разположени останалите, е слънцето, показател за нуждата на детето от повече любов и внимание. Жанета има представа, че семейството се състои от двама родители (майка, баща) и техните деца (дете, сестричка - принцеса), които живеят заедно (къща). Но това не съответства на реалната среда, в която живее. Образите от действителността са госпожата и многото столчета, които са част от всекидневието ѝ. Желанието на Жанета за собствено семейство проличава от отговора ѝ, че най-нещастното е детето, тъй като му е мъчно за таткото. В рисунката си Жанета не е посочила себе си “Аз”, но се възприема като детето, тоест тя се възприема като част от многото деца, а не като самостоятелна личност /виж рисунка стр.45/.

Почти аналогична е и рисунката на Румен. Той има знанията, че семейството (родители, деца) живеят в общ дом (къща, ограда). Чувството му за изоставеност е ясно изразено от това, че детето е нарисувано встрани от родителите си. И въпреки че изследването се провежда през месец юни, Румен казва, че на нарисуваните им е студено и има сняг, което и израз на депресивно настроение и подтиснатост в дадения момент /виж рисунка стр.46/.

В заключение можем да направим извода, че децата в Дом "Майка и дете" нямат представи за семейството, а знанията на Жанета и Румен за него са придобити в следствие на посещенията им в детска градина, а не от личен опит. Като потвърждение на това, можем да добавим и, че майката на Жанета е израсла в дом за деца и юноши и въпреки това е изоставила детето си на подобна институция. Всичко това е показател, че в домовете не може да се даде вярна и точна представа за семейството и това затруднява децата когато решат да създадат собствено семейство. Те нямат знанията и опита, които се създават само в междуличностните отношения в семейството. В Домовете преобладава авторитарният стил на взаимоотношенията, което води до формиране на навик за бързо подчинение. Доминираща емоция става страхът да не нарушават правилата, а не удоволствието от спазването им. У децата рязко се понижава емоционалният комфорт.

Другият рисувателен тест "Нашите вечери у дома" затрудни децата. Те имаха желанието да рисуват, но не знаеха какво. Това е нормално за децата от домовете, тъй като това е времето, когато цялото семейство се събира заедно, родителите, след работа и децата, след детска градина.

3.1.2. Деца, които живеят с един родител

Изследването се проведе с деца посещаващи ЦДГ №1 - гр.Благоевград, които условно можем да разделим на три групи: деца, отглеждани в семейства на разведени родители; деца, растящи в семейство с овдовял родител и деца, отглеждани от самотни майки. Общото между всички тях е, че те се отглеждат от майката.

В първата група - семейства на разведени родители - попадат четири деца /едно момиче и три момчета/.

На Десислава Воденичарова (на 5г. 7м.) родителите са разведени, като бащата има втори брак. Детето живее при майка си, което ясно проличава, което ясно проличава от рисунката на тема "Моето семейство" /виж рисунка стр.51/. Детето започва рисуването с най-значимия за него член от семейството, в дадения случай това е майката. Фигурата на детето е еднаква по големина с тази на майката, което може да се тълкува като наличие хармонични взаимоотношение между тях, израз на разбирателство и любов. Взаимоотношенията между родителите са се подобрили след развода, показател за което е, че детето не изпитва лоши чувства към бащата, макар и да не го възприема като част от собственото си семейство, защото не го е нарисувала. И в двете рисунки: "Моето семейство" и "Нашите вечери у дома" /виж стр.52/, Десислава е използвала ярките цветове, което е нормално за деца, които се чувстват спокойни в своето семейство. Доказателство за това са и цветята в двете рисунки, които са символ на реалното спокойствие и безгрижие на детето. Десислава има представа за семейство, макар и да не живее в "пълно" семейство. Мечтата и за собствено семейство проличава от желанието и за собствен уютен дом.

Родителите на Любомир Сотиров (на 5г. 10м) са в процес на развод и той живее с майка си. Ето защо тя е най-важният човек за него. Фигурата на майката е нарисувана значително по-голяма, тъй като тя е доминираща в семейството. Тук преобладават хармоничните взаимоотношения и детето се чувства сигурно в любовта на майка си, защитено от нейната обич. Не се чувства и самотно, защото си има приятели. Липсата на бащата в рисунката е нормално, но това е и липса за детето на представител от същия пол, с които то да се идентифицира и на когото да подражава. Ето защо то се идентифицира с майката, показател за което е еднаквостта, подобие на фигурите. /виж рисунки стр.53 и стр.54 /

Рисунките на Спас Дурев (На 6г.) са в светли тонове, което би могло да се тълкува като положително емоционално чувство /виж рисунката на стр.55/. Но в същото време от разговорите с детето научаваме, че то изпитва голяма доза негативни емоции към своя баща. Според него щастлив в семейството е този, който има най-много пари. Постоянното повтаряне на факта, че майка му го обича, не е толкова, за да убеди нас в това, колкото за да се убеди самото то в неоспоримостта на този факт и за да се почувства сигурно и защитено от майчината обич. Във втората рисунка "Нашите вечери у дома" /виж рисунка стр.56/ домът не е ясно отдиференциран, той се слива с околната действителност. Нашият народ има една поговорка " Моят дом е моята крепост", тоест това е мястото, където човек се чувства най-сигурен, най-спокоен и в безопасност. Точно това се може да се почувства в рисунката на Спас - чувството за защитеност го няма. А може да се тълкува и по друг начин - за да се чувства в безопасност, трябва да се слее, да не се отличава от околната среда, да се скрие в нея. В личностен план това може да се прояви или като агресивност (защитаване на нещо, което не е сигурно, че го има), или като потайност и бързо подчиняване на по-силните от него. Родителите на Спас са разведени, като това е бил втори брак на бащата (в момента има трети). Детето

живее с майка си.

Родителите на Маринела Иванова (на 5г. 4м.) също са разведени и тя живее с майка си и нейните родители. В рисунката “Моето семейство” /виж рисунка стр.57/ всички образи са схематични, с изключение на образа на слънцето (символ на нуждата от повече обич и топлина), признак за слаби емоционални връзки в семейството. Доказателство за това е и, че между членовете на семейството Маринела е изобразила различни предмети и стени (“аз си играя, баба готви, мама мие чинии, дядо бойдисва”), символ, че в семейството са слаби емоционалните връзки. Във втората си рисунка “Нашите вечери у дома” /виж рисунка стр.58/ Маринела е използвала само черния пастел, макар и в един момент да посегна към розовия. В психологията черният цвят е символ на контролирани реакции и интелектуалност. Той е показател за наличието на висока тревожност у детето. Основната фигура тук е тази на майката. Тя е съзнателно уголемена и по този начин детето изобразява нейната сила, превъзходство и доминиране. Особеното тук е, че Маринела не е нарисувала ръцете и краката на фигурата. Липсата на ръце би могло да означава символично блокиране на нежелана активност, на пасивност. Липсата на крака е символ на неувереност, на липса на опора. Чувства се нуждата на детето от баща.

От разговора с майката, разбрахме, че понякога Маринела нарича дядо си - “татко”. Това показва неудовлетвореността на детето от семейната среда, в която живее и желанието му за “пълно” семейство.

Във втората група - деца, растящи в семейство с овдовял родител - ще разгледаме изследването, проведено със Спаска Паскова, на шест години. Баща ѝ е починал и тя живее с майка си и нейните родители (баба ѝ и дядо ѝ). В своята рисунка на тема “Моето семейство” /виж рисунка стр.59/, Спаска е изобразила и фигурата на баща си. Което е показател, че детето е изпитвало положително чувство към него и макар да е починал, тя пази спомена за него и продължава да го възприема като реална част от своето семейство. Семейството е нарисувано в непълен състав (липсват образите на бабата и дядото), което може да се тълкува най-вече като израз на негативното отношение на рисуващия (детето) към липсващите в рисунката деца. При въпроса, защо не ги е нарисувало, детето включва своите защитни механизми, отговаряйки: “Защото ги няма.” В рисунката семейството (“Спаска, мама, тате”) е ангажирано с общо занимание (“Гледаме щъркели”), което е признак на сплотеност, емоционално благополучие и приобщеност към семейството.

Деца, отглеждани от самотни майки - третата група, ще анализираме изследването,

проведено с Петър Силви Петров на 5г. 1м. Той е извънбрачно дете и макар да е признат от баща си, живее с майка си и нейните родители. За него понятието "семейство" се отъждествява с табелката на вратата, а не с отделните представители на семейството му. В рисунката на тема "Моето семейство" /виж рисунка стр.60/ Петър е изобразил само една врата, което е признак, че детето не иска да допусне изследващия го в отношенията в семейството, преграда зад която няма достъп за чужди лица, един вид защитна реакция на детето. Израз на това е изборът на цвета на пастела - кафява, който отразява плахостта и несигурността на детето. Като цяло детето си е изработило защитни механизми, чрез които да не допуска вмешателство в семейните отношения. За Петър в пълна сила важи поговорката "Моят дом е моята крепост", но в нея той се чувства самотен, именно защото там не се допускат нито врагове, нито приятели. Майката е най-близкият човек до детето и без нея Петър се чувства самотен, беззащитен и изоставен.

На базата на направените изследвания на деца, отглеждани от един родител можем да направим няколко извода.

Първият извод е, че в по-голяма част от семействата на изследваните деца цари демократичен стил на общуване. Този факт не ни изненадва, тъй като повечето родители са на възраст до 30 години.

Вторият извод е, че разводът има по-тежко отражение върху момчетата, отколкото върху момичетата. Момчетата в семейства с един родител, разделени от бащите си, имат по-ниска степен на идентификация със социалните роли на мъжа, което приема формата на по-силна зависимост, по-слаба агресивност и по-слаби предпочитания към типичните мъжки дейности, особено в случаите когато раздялата е настъпила преди петгодишна възраст /например Мартин Стоицов, Любомир Сотиров/. При момичетата отраженията от развода се проявяват едва през периода на юношеството, под формата на затруднения при създаване на отношения с представители от другия пол.

Третият извод е, че разводът има по-тежко отражение върху децата от смъртта на родител. Децата приемат по-леко смъртта на единия си родител, защото тя е по независещи от тях обстоятелства.

Четвъртият извод - поради липсата на единия родител, детето пренасочва цялата си любов към майката. Тя става единственият близък човек за него, без нея то се чувства

беззащитно и самотно.

Децата от семейства с един родител не познават реалната, практическа страна на семейните взаимоотношения, макар да имат познания за това какво представлява "истинско пълно семейство". В по-зряла възраст това може да доведе до затруднения в общуването в бъдещото им семейство. Преживелите веднъж раздялата на своите родители, децата им биха прибегнали по-лесно до раздялата, като начин за преодоляване на конфликтите, проблемите в семейството.

3.1.3 Деца, които живеят в семейство с двама родители

Изследването проведохме с деца, посещаващи ЦДГ № 1 - гр.Благоевград. Условно можем да ги разделим отново на три групи: единствено дете в семейство, две деца в семейство, три деца в семейство.

В първата група ще разгледаме изследванията на четири деца (две момичета и две момчета).

Рисунките на Елен Начева /на 6г. 1м./ са в ярки светли тонове, което е нормално за дете, живеещо в семейство с хармонични отношения /виж рисунките на стр.66-67/. Но в същото време разминаването на рисунката с реалния състав на семейството най-често е свързано с емоционален конфликт и неудовлетвореност от семейната ситуация. Липсата на бащата, който е доминираща фигура в това семейство, е символичен начин, по който детето разрешава една неблагоприятна за него емоционална ситуация. И в двете си рисунки на Елен липсват краката на нарисуваните фигури, което често е израз на усещането на детето за липсата на опора и сигурност. Особено силна е идентификацията на Елен с майка ѝ и желанието ѝ за по-голяма близост с нея, заради това детето отстранява баща си по-далеч от тях ("...той е на почивка"). И в двете рисунки, фигурите са разположени в централната част на листа, което е признак на увереност, чувство за сигурност и безопасност, израз на егоцентричност. Доказателство за това е, че първо детето рисува себе си, но това е типична особеност на децата до 7 години. И двете рисунки /виж рисунките на стр.68-69/ на Радостина Златанова (5г. 11м.) са направени с голямо желание и много старателно изрисувани с ярки цветове. Доминираща роля на майката в семейството е показана чрез нейният по-голям ръст в семейството. Тук отново липсва образа на бащата, което може да тълкуваме по два начина. В първият случай - по този начин детето символично разрешава неблагоприятна

емоционална ситуация във вторият - тъй като детето идентифицира с родителя от собствения си пол (майка), то липсата на бащата, не е от толкова съществено значение или като пренебрегване функциите на бащата поради доминиращата роля на майката в семейството. В семейството на Радостина преобладава демократичният стил на семейните взаимоотношения.

В рисунката на Антонио Георгиев (на 5г. 11м.) на тема "Моето семейство" /виж рисунка стр.70/, единствено има изобразена фигура, която не е свързана със семейството (мече), това може да свидетелства за чувството на самотност на детето, на желанието му за другар в игрите или като желанието му за друго дете в семейството. Ръцете на фигурите са големи и дълги, такива се рисуват от деца, желаещи да контролират или стремящи се към сила и власт. Липсата на родителите в рисунката, е като, че ли за да се подчертае чувството за самотност и потребността от човек, способен да удовлетворява стремежа на детето към близък емоционален контакт. Доминиращата роля на майката в семейството е отхвърлена от детето, посредством липсата на нейния образ в рисунката "Нашите вечери у дома" /виж рисунката на стр.71/. Бащата е най-важната фигура в семейството за Антонио, което е нормално, тъй като детето се идентифицира с представителите от своя пол в семейството. Като цяло семейните взаимоотношения са хармонични и преобладава демократичният стил на общуване в семейството.

В рисунката "Моето семейство" /виж рисунка стр.72/ на Борислав Григоров (на 6г.) листът е зает от лицата на майка му и баща му. Това често изразява висок енергетичен потенциал, а също така и импулсивност и самоувереност на детето. Във втората му рисунка ("Нашите вечери у дома" /виж рисунка стр.73/) членовете на семейството са разделени посредством различни предмети и стени ("аз си играя, мама готви, татко чете книга"), което може да се приеме като признак на слаби емоционални връзки в семейството. Тук доминираща е ролята на майката (тя е първата нарисувана фигура). В семейството взаимоотношенията са основани на демократичния стил. Особено силно е развито семейното чувство у детето, което проличава от желанието му за собствено семейство.

Във втората група - семейства с две деца - ще разгледаме изследванията на три деца (две момичета и едно момче).

В рисунката "Моето семейство" /виж рисунка стр.74/ е нарисуван само един член на семейството на Евгения Вълчева, като по този начин е показана неговата доминираща роля в семейството, а това е образът на майката. Тя е и човекът, с който детето се идентифицира и поради това е и най-важен за него. Омаловажаването на останалите

членове, включително и на собствената личност, е показано чрез тяхното отстраняване (“...Те са вътре в къщата - тате, аз, бате”). Последователността на изобразяването (“...тате, аз, бате”) ни показва, че има съперничество между нея и по-големия ѝ брат за вниманието на родителите им, и той бива отстранен по всякакъв начин, дори и само символично (с майката ще заминат само тя и баща ѝ). Това е нормално чувство на ревност между две деца. Рисунката на Евгения е в светли тонове, което е нормално за деца, растящи в семейства с хармонични взаимоотношения, изградени на базата на демократичния стил на възпитание.

От разговор с педагога на групата, в която е Красимира Котева (на 5г. 10м.) разбрахме, че в семейството ѝ до скоро е имало конфликти и проблеми между родителите. В момента взаимоотношенията между тях са се нормализирали, което проличава и от рисунката на Красимира /виж рисунка стр.75/, която е в светли тонове. Макар и да избягва да рисува баща си, което може да се тълкува, че според детето той е виновният за недоразуменията в семейството. По този начин детето символично отстранява една неблагоприятна ситуация. Красимира избягва да говори и да рисува по-големият си брат, което е признак за съперничество между децата. Красимира поставя майката в ситуация, в която се задоволяват лично нейните претенции и по този начин разрешава съперничеството в своя полза. В семейството доминираща роля има майката, с която детето се идентифицира и на която подражава.

Особеното и в двете рисунки на Смилян Стойчев (на 6г.) е, че в тях няма нарисувани членове на семейството, а листовите са заети с рисунки на разположението на стаите, мебелите /виж рисунките на стр. 76-77/. От разговорите със Смилян установихме, че взаимоотношенията в семейството са хармонични, основани на демократичния стил на възпитание. Функциите в семейството са поделени по равно между двамата родители. Детето се чувства обичано и спокойно в своето семейство. Не се забелязва съперничество или ревност между него и по-малката му сестра. Напротив - той се стреми да ѝ помага.

В третата група - семейство с три деца - ще разгледаме изследванията на Адам-Мартин Кулов (на 5г. 5м.), който е трето дете, преди него са близнаци - момче и момиче. Характерно за рисунката му е, че е в кафяв цвят /виж рисунката на стр.78/. Кафявият цвят изразява плахост и несигурност у детето. Отсъствието в рисунката на автора ѝ се среща при деца, които се чувстват отхвърлени от семейството си (така наречените “душевни сираци”). Грубата шриховка на лицата на членовете от семейството, може да се тълкува като враждебно отношение към тях. Функциите в семейството на Адам-Мартин са поделени между двамата родители. А враждебното настроение, което изразява рисунката, произтича от факта, че той е трето дете и за него не се отделя достатъчно внимание от страна на родителите, по-скоро поради липса на време, а не

толкова от нежелание от тяхна страна.

От направените изследвания на деца, живеещи с двамата си родители, можем да направим следните изводи.

Първо - единствените деца в семействата получават много грижи и внимание, те са в центъра на семейството. Това е предпоставка да израснат като личности, които повече изискват и по-малко дават. За разлика от тях, децата, които са по две в семейство, израстват по-склонни към сътрудничество и готовност да правят компромиси в името на другото дете. Това произтича от тяхната равнопоставеност пред родителите. В семействата с три деца третото обикновено се чувства пренебрегнато от родителите си, тъй като те нямат време да отделят достатъчно внимание на всички деца.

Второ - бащата и майката са абсолютно необходими за пълноценното психическо развитие на детето - за усвояването на женския и мъжкия стил на поведение.

Трето - самостоятелността на децата от двата пола е по-висока при възпитателна активност на двамата родители с разпределение на функциите.

Четвърто - в семейства с висока конфликтност у децата се развива стремеж към доминиране и обратното.

Пето - отношението на родителите към децата е различно: към първородното дете - повече се занимават с него, повече внимание. Ревност от страна на по-малките.

Шесто - първородните проявяват ревност към следващите ги деца, тъй като когато са заедно, другите обръщат внимание повече на малките.

Седмо - децата, които растат в семейства с благоприятен психологически климат, имат не само щастливо детство, но и социално се адаптират по-успешно през по-късните си

години.

3.1.4. Сравнителен анализ

На базата на направените изследвания можем да направим няколко извода.

Първи извод - представите на децата за семейство, отразени в рисунката “Моето семейство” (виж фиг.2, стр.82) се различават, поради различната социална среда, в която живея. Най-бедни са представите за семейство на децата от Дом “Майка и дете”. Децата от семейства с един родител имат познания за това какво представлява “истинското пълно семейство”, но представите на децата от семейства с двама родители имат по-богати представи за семейство. Това е така поради това, че те имат възможност да усвоят практическата страна на семейните взаимоотношения. В рисунката на две от децата (Жанета и Спаска) се наблюдава разминаване между изобразените фигури и реалната среда, в която живеят децата. И при двете деца, в рисунката се смесват желанието на детето и реалността, която не го удовлетворява.

Втори извод - за децата от Дом “Майка и дете” не се свързват с нищо особено, те са просто продължение на скучното им всекидневие. Докато за останалите деца това е времето, когато цялото семейство се събира заедно, родителите, след работа и децата, след детска градина; когато можеш да споделиш с най-близките си и хубавото, и лошото, което ти се е случило през деня. Ето защо и техните рисунки са по-богати на образи, свързани със семейството /виж фиг.3, стр.83/.

Като цяло представите за семейство на децата са бедни, повърхностни и могат да бъдат обогатени, чрез определена методика.

Методика за обогатяване представите на пет-шестгодишните деца за семейство

Методиката за обогатяване представите на пет-шестгодишните деца за семейството трябва да се съобразява, от една страна с възрастовите особености на децата, а от друга - със заобикалящата детето социална среда. Но за формиране и обогатяване представите за

семейство, особено голяма е ролята на социалната среда, в която живее детето. Ето защо е необходимо да се осигурят условия на детето да наблюдава, осъзнава и пресъздава социалния живот около себе си /2, 98/, (виж таблица 3, стр.85).

Семейството е най-важната част от социалната среда, която заобикаля детето и тя оказва най-голямо влияние върху неговото формиране като личност. За децата от Дом "Майка и дете" тя обаче липсва и заради това е много трудно да се формира и обогати представата им за семейство. Ето защо най-ефективен ще бъде този процес, ако той започне с наблюдения и опознаване от страна на децата на животинско семейство.

Тази е и причината първото занимание с децата за обогатяване представите им за семейство, да е свързано със животинското семейство. В него децата се запознават със семейства на птици и котешкото семейство, като за целта използвахме различни снимки и наблюдения на животните в естествената им среда. При запознаването на децата със семействата на птици насочихме вниманието им към следните специфични особености в поведението на птиците: преди събирането по двойки, птиците започват да вият гнездо. Гнездото се прави или едновременно от мъжкия и женската, или само от мъжкия.

Таблица 3

Детето наблюдава и осъзнава социалните реалности

ДЕТЕТО

□

Възприема

□

Разбира целта на възприемане

□

Отнася се мотивирано към целта

□

Наблюдава

□

Осъзнава

□

Социалните реалности

Събирането по двойки при някои птици трае само докато излюпят и отгледат малките си. То мо

Децата имаха възможността да наблюдават котешко семейство в естествената му среда. По този начин те самостоятелно откриват и анализират поведението на котката, грижите ѝ за малките.

Първото занимание протече в последователността, дадена в блок-схемата (виж таблица 4, стр.87). Дидактичното упражнение “Отгатни и разкажи” протича по следния начин. Сюжетна картина (например котка с малкото си, виж рисунката на стр. 88) е разрязана под формата на пъзел. Частите му са събрани и разбъркани в една кутия. Чрез броилка се определя едно дете, което тегли от кутията само една част от пъзела. Разглежда я внимателно и трябва да отгатне кое е това животно. Ако не успее, връща тази част в кутията и излиза друго дете. Детето, което отгатне животното, за награда сглобява пъзела и разказва всичко, което знае за това животно. Разказът може да се допълва от останалите деца и от педагога.

Във второто занимание главната цел е да обогатим представите на децата за човешкото семейство, от гледна точка на това, че то се състои от родители и деца, които живеят заедно и взаимно си помагат. След което на децата се дава възможност да моделират своето семейство чрез символи, които сами избират.

Таблица 4

Блок-схема на занимание на тема “Животинско семейство”

Постановка

Дейност

Цел

1. Децата да наблюдават, да се грижат и да хранят живи същества - бозайници (котка) и птици

I Наблюдение

Познавателна

2. Запознаване на децата с поведението на котката, нейното размножаване, раждане и грижи

I ДУ “Отгатни и разкажи”

Игрово-познавателна

3. Децата, играейки да затвърдят познанията си за животинските семейства.

I ДИ “Малки и големи”

Игрова

В дидактичната игра “Малки и големи” могат да се включат двама или четирима участника, като всеки от тях играе с една или две пионки. Редът на започване на играта и предвижването по игралното поле се определя от попадението на пулчето и изобразената на неџа числова фигурка.

Целта на играта е малките животни по-бързо да стигнат при майките си.

При попадане на пионката върху позиция, на която е изобразена подходяща за животните храна, тя се придвижва на позицията, показана от стрелката.

Играта печели този играч, който пръв стигне със своята пионка до майката на животното, от чиято позиция играе.

Децата бяха единодушни при избора на символите: бащата с голям син триъгълник, майката - голям червен кръг, момиче - с по-малък червен кръг и момче - с по-малък син триъгълник (виж моделираното семейство на стр.91-94). След приключване на моделирането 2-3 деца (от различни модели на семейство) обясняват защо са моделирали по този начин семейството си.

Следва дидактичната игра “Намери мястото ми!”

Игрова задача: Кой отбор пръв и вярно ще отдели предметите, с които си служат родителите - единият отбор, а другият - предметите, с които си служат децата.

Игрови правила: Децата се разделят на 2 отбора. В два обръча има размесени необходимите предмети и такива, които не са необходими за играта. От тях децата последователно избират по един и го отделят на маса. Играта печели отбора, който отдели първи и вярно нужните предмети.

Ход на играта: Децата са подредени в две колони. Между тях и обръчите има наредени препятствия, които децата заобикалят на зиг-заг. След като ги премине, детето взема един предмет, отделя го на масата и се връща бягайки от външната страна на колоната. Тръгва следващото дете.

В края на играта е желателно сами да определят правилно ли са отделени предметите, с които си служат родителите и децата. За да осмислят децата по-добре разпределението на ролите в семейството, ние предлагаме играта “Познай кой съм аз?” От групата се избират шест деца. Те се отделят в страни и си разпределят ролите - кой ще бъде дядо, баба, баща, майка, момченце и момиченце в семейството. Всяко дете получава специфичен атрибут съответстващ на ролята му. Например: за бабата - забрадка, момченцето - играчка (кола), момиченцето - кукла и т.н. След което те проиграват пред публиката (останалите деца) един момент от деня на семейството, от който да проличи кой какво прави в него (най-добре това да е една вечер в семейството, когато и трите поколения са заедно). Публиката трябва да открие всяко дете, каква роля изпълнява. След това, без да се променят атрибутите им, децата сменят ролите си. Например: момченцето ще играе бащата, момичето - бабата, майката - момиченце, бащата - майката, бабата - дядото, дядото ще играе момченцето.

След края на тази игра, задаваме на децата провокиращия въпрос: “Играят ли възрастните и с какво, и как?” и даваме възможност на всяко дете да изрази своето мнение.

В края на заниманието всяко дете получава по един бял не гланциран блоков лист (формат А₄), на който да нарисува своето семейство с цветни пастели.

Това занимание протече в последователността представена в блок-схемата (виж таблица 5, стр.96).

Трето занимание има за цел да се направи сравнение между животинското и човешкото семейство. Основните задачи в него са следните:

Как и по какъв начин родителите се грижат за децата си - при животните и при човека?

Откриване на приликите и разликите между животинското и човешкото семейство (виж таблица 6, стр.97). Могат да се зададат и следните въпроси: По какво можем да познаем, че една кокошка е майка?; Какво прави котката, когато някой се опитва да хване малките ѝ?

Как децата могат да покажат, че обичат родителите си?

Пред децата се проиграват два вида семейства - с хармонични и с нехармонични отношения между родители и деца. На децата не казваме предварително в кое семейство какви са взаимоотношенията. Те сами трябва да отгатнат и да се обосноват защо смятат така.

Таблица □ Блок-схема на занимание на тема “Човешкото семейство”

Постановка

Дейност

Цел

1. Децата да наблюдават живота в средата, в която живеят (Дом “Майка и дете” или семейств

Децата чрез доброволно избрани символи моделират семейството си.

I Наблюдение

I Анализ и сравнение

Познавателна

2. В децата да се провокира наблюдателност и желание да опознаят вещите, с които си служат

I ДИ “Намери мястото ми!”

Игрова

3. Да се обогатят представите на децата за ролята на всеки член в семейството (независимо)

I СРИ “Аз и моето семейство”

Игрово- познавателна

Таблица 6

Сравнение между животинско и човешко семейст

Животинско семейство

Човешко семейство

Разлики

Остава цяло докато се отгледат малките (изключение правят щъркелите, дивите гъски, вълци

Майката се грижи за малките (при бозайниците);

След време родителите дори не познават децата си.

Остава цяло (по принцип), когато има възможност, дори и когато децата сами могат да се гриж

Грижите за децата по принцип се поделят между двамата родители;

Родителите, не само че познават децата си, но и понякога живеят в общо жилище, дори когато

Прилики

Родителите, особено

всеотдайно за

майката, се грижат

децата си.

В края на заниманието децата се разделят на два отбора. Всеки отбор получава по един лист бял

Получените рисунки бяха много сполучливи и като цяло впечатлението за тях беше, че пресъздават една спокойна атмосфера между членовете на семейството. Първият отбор нарисова: голяма къща (“... там живеят всички заедно”); поляна с цветя и дърво, на която има кошница за пикник; куче (“...и за него се грижат...”); и две деца, които си играят. Вторият отбор нарисова: къща; слънце; маса с ваза; около масата са наредени столчета за цялото семейство (“...за да седнат заедно пред къщата...”); майка и баща; ябълково дърво (“...всички ядат заедно ябълки от това дърво...”).

Тази последователност на заниманията не е задължително да се спазва. Но е желателно при децата от Дом “Майка и дете” да се започне с обогатяване представите

им за животинското семейство, тъй като то е единственото, което могат самостоятелно да наблюдават и изследват. Ако след това занимание педагогът установи, че нямат достатъчно ясна представа за семейството, то е желателно да се проведе и още едно занимание на същата тема.

При децата със семейства, ако в предварителната беседа се установи, че те имат необходимите познания за животинското семейство, то може да премине направо към заниманието, свързано с човешкото семейство. Вниманието на децата с един родител трябва да се насочи към функциите на бащата и майката в семейството и необходимостта на двамата, за да се създаде то.

Всички деца, независимо от модела на семейството им, трябва да осъзнават нуждата от хармонични отношения в семейството, за да се чувства всеки негов член щастлив.

Независимо от това, в каква последователност ще се проведат заниманията, необходимо е всяко едно от тях да спазва следната методическа постановка (виж фиг.4, стр.100), /3,24/.

Резултатите от педагогическото взаимодействие с детето педагогът може да контролира и оценява по посока на /3, 27/:

Разбира ли детето многопосочното си социално обкръжение?

Умее ли да описва и изобразява собствената си социална позиция в семейството?

Осъзнава ли и преживява ли собственото си място в семейството?

Разбира ли изискванията на околните?

Какво е равнището на емоционалната му удовлетвореност от социалното обкръжение?

Фиг.4 Методическа постановка на занимание

взаимодействам

опознавам

разбирам другите

и себе си

харесвам

или не харесвам

околните

добре ми е с околните

чувствам се добре,

силен съм

4. Контролен етап

След като проведехме няколко последователни занимания за обогатяване представите на пет - шестгодишните деца за семейство, повторихме изследването. Целта на изследването е да се установи ефективността на предложената от нас методика и нейното влияние върху представите на децата за семейство. Получихме следните резултати.

4.1. Деца, които нямат семейство

Представите за семейство на Ангелина и Юлиан остават на изходното ниво от първото изследване. Поради недостатъчно развита финна моторика на ръката, рисунката на Юлиан /виж рисунка стр.102/ е с неопределени фигури. Единственият точен образ в рисунката му е образът на слънцето, символ на нуждата на детето от повече внимание и обич от страна на възрастните в Дом “Майка и дете”.

В рисунките на Жанета и Румен, обаче наблюдаваме значителна промяна в представите им за семейство /виж рисунките на стр.103 и стр.104/. И в двете рисунки на тема “Моето семейство”, вече няма преплитане на желаното от тях семейство и реалната социална среда, в която живеят. Централна фигура в рисунките им отново е слънцето, показател за недостатъчното внимание, което се обръща на децата в Дома. И в двете рисунки много точно е отразена социалната среда, в която живеят децата, чрез образите на педагога в групата; децата, които играят заедно и неотменното присъствие на столчетата, които заемат значителна част от занималнята на децата в Дом “Майка и дете”.

От получените резултати можем да направим извода, че предложената от нас методика обогатява представите на децата от Дом “Майка и дете” за семейство. И тъй като по независещи от децата причини, те са лишени от семейството си, то те приемат за такова заобикалящите ги възрастни, които се грижат за тях и децата, с които живеят в Дома. Но тази социална среда не може да замести в пълна степен истинското семейство. Липсата на двамата родители неизбежно води до затруднение при формирането на детската личност. Системното незадоволяване на потребността на децата от общуване (поради малкия персонал и многото деца в Дома), води до усвояване от детето на негативни поведенчески норми, които се утвърждават като личностни качества. Но при добра организация на педагогическия процес децата, които живеят и се възпитават в

Домовете при неравностойно социално положение, могат успешно да се развиват, както своите връстници, имащи семейство.

4.2. Деца, които живеят с един родител

В рисунката “Моето семейство” Десислава Воденичарова /виж рисунка стр.107/ много точно е отразила своето семейство, състоящо се от двама члена - тя и нейната майка. Това е показател, че детето е усвоило значението на понятието семейство. По-голямата фигура на майката е символ за нейния авторитет пред детето. Хармоничността на взаимоотношенията в семейството са отразени, чрез използването на светли тонове в рисунката.

Родителите на Мартин Стоицов (на 5г. 2м.) са разведени. Детето живее с майка си, дядо си и баба си, което проличава и от рисунката на тема “Моето семейство” /виж рисунка стр.108/. образите в рисунката са схематични и почти еднакви, което може да се тълкува като стремеж на детето да се идентифицира с тях или като желание да покаже чувството си за единение с тях. Като цяло фигурите са дребни, а такива рисуват високо тревожните и несигурни деца. Най-значимият човек за детето е майката и затова тя беше изобразена първа. Липсата на образа на бащата е нормална, тъй като той не живее с тях, но би могла да се тълкува и като отрицателно отношение на детето към него заради това, че ги е изоставил. В рисунката на тема “Нашите вечери у дома” /виж рисунка стр.109/ Мартин Стоицов е изобразил само себе си от своето семейство, което отразява чувството му за изоставеност, отхвърленост. Доказателство за това е и добавянето на фигура, която не е свързана със семейството (“...един приятел...”) - символ на самотността му. Като цяло можем да кажем, че детето е овладяло значението на понятието семейство.

Рисунката на Спас Дурев “Моето семейство” /виж рисунка стр.110/ като цяло е схематична и бедна от към образи. В нея няма изобразен нито един член от семейството му. Това може да се тълкува, като неудовлетвореност на детето от социалната среда, в която живее. Детето символично е изградило преграда (“Семейството е вътре в къщата.”), през която да не могат да се видят проблемите в семейството (“...баба се скарала на дедо ми...”). Детето осъзнава значението на понятието семейство, но не желае да изрази в рисунката си своето отношение към отделните му членове. Усеща се и липсата на бащата, като модел на поведение на което детето да подражава и с когото да може да се идентифицира.

Почти аналогичен е и случаят в рисунката на тема “Нашите вечери у дома” на Петър Петров /виж рисунка стр.111/. Целият лист е запълнен със син пастел, изобразяващ нощта. Няма образи на членове от семейството. Това е показател, че детето си е изработило защитен механизъм, чрез който да не допуска чужда намеса във взаимоотношенията на семействата. Това от своя страна ни навежда на мисълта, че детето добре разбира понятието семейство и именно заради това не желае да изрази своето отношение към отделните му членове и респективно към семейството като цяло.

Изводът е, че децата живеещи с един родител (като цяло) имат реална преценка на взаимоотношенията в семействата си и това оказва влияние върху представата им за семейство. Децата осъзнават смисъла на понятието семейство.

4.3. Деца, които живеят в семейство с двама родители

В рисунката на Радостина Златанова на тема “Моето семейство” /виж рисунка стр.114/, за разлика от първото изследване сега са изобразени всички членове на семейството. Това е показател, че детето е овладяло значението на понятието семейство. Рисунката е изобразена в ярки цветове, символ на хармоничните отношения в семейството. Фигурите на майката и бащата са нарисувани равни по големина, символ, че в семейството няма доминиране на единият родител над другия. В семейството преобладава демократичният стил на възпитание. Това, че детето се е изобразило по-близо до фигурата на майката, показва, че тя е родителят, с който детето се идентифицира и на която то подражава.

В рисунката на Антонио Георгиев /виж рисунка стр.115/ баща и син са изобразени прегърнати. По този начин детето отразява демократичния стил на възпитание, който цари в семейството. Майката в семейството на Антонио има доминираща роля и може би заради това тя е отстранена от рисунката на детето (“Мама е в палатката.”). За детето бащата е най-важният член на семейството и затова неговият образ беше нарисуван първи. Което е и показател, че детето се идентифицира с него и му подражава.

Анализирайки рисунката на Евгения Вълчева /виж рисунка стр.116/ установяваме, че детето си е изработило защитен механизъм, чрез който предпазва своето семейство от погледите на чужди хора. Показател за това е липсата на образи на членове от семейството и в рисунката.

В своята рисунка Красимира Котева /виж рисунка стр.117/ отразява една реална ситуация (“Мама гледа да ми купи лачени обувки.”). Майката е най-значимият човек от семейството за детето, ето защо тя беше първият и единствен член от семейството изобразен в рисунката. С нея се идентифицира детето и на нея подражава. Липсата на образа на бащата в рисунката показва, че детето го счита отговорен за предишните проблеми на семейството. Чувството на ревност към по-големият ѝ брат, на когото са разрешени повече неща и има по-голяма свобода от нея, символично е подсказана от липсата му в рисунката. Но това е нормално явление в семейства с две деца. Използването на светли тонове при рисуването показва, че в семейството са възстановени хармоничните взаимоотношения между членовете му.

В рисунката на Адам-Мартин Кулов преобладават черният и кафявият цвят /виж рисунка стр.118/. Черният цвят е показател за контролирани реакции у детето, а кафявият изразява плахост и несигурност. Съчетанието на тези два цвята е символ на висока тревожност у детето. Символично е показана липсата на чувство за единение със семейството, чрез липсата на образа на детето в рисунката. То се чувства самотно, изоставено (“Аз съм в къщата.”) и се нуждае от повече внимание от страна на родителите си.

В заключение можем да кажем, че децата, които живеят в семейства с двама родители са овладели значението на понятието семейство.

ИЗВОДИ

Получените резултати в контролния етап показват ефективността на предложената от нас методика за обогатяване на представите на пет - шестгодишните деца за семейство. В рисунките на изследваните деца, значително се увеличава броят на образите свързани със семейството /виж фиг.5 стр.121/. това е показател, че пет - шестгодишните деца са овладели смисъла на понятието семейство. При децата от Дом “Майка и дете” е по-трудно да се формират представи за семейство, поради социалната среда, в която живеят (липсата на собствено семейство). Но това съвсем не означава, че не може да се формира тази представа за семейство. За оптимизиране на този процес ние предлагаме няколко насоки за работа с децата от Дом “Майка и дете”. Първо - да се увеличи работата за развитие на социалните умения на децата. Второ - да се увеличи времето за възпитателна работа с отделни деца (индивидуализация на възпитателната работа). Трето - постоянно разширяване на социалните контакти на

децата. Всички тези насоки за работа с децата от Дом “Майка и дете” предполагат първо да се подобри съотношението деца - персонал в Дома. Добър пример в това отношение са изградените в България детски селища “SOS - Киндердорф”, които се доближат максимално до естествената семейна среда, в която да живее детето.

Според семейната среда и взаимоотношенията в семейството, в която детето се развива и расте, у него най-общо могат да се формират следните психологически нагласи, които остават завинаги в човека.

Оптимистична нагласа. Тя е характерна за деца, израснали в семейства с хармонични взаимоотношения. Детето възприема реално отношенията, а като цяло нагласата му към света е положителна.

Неадекватна оптимистична нагласа. На практика детето е в пълно неведение за заобикалящия го свят. Родителите му представят вселената на сложните и противоречиви човешки отношения единствено в положителна светлина. Като при това полагат максимум усилия в упоритостта си да го предпазят от каквито и да било негативни тенденции. В зрялата си възраст такива личности нямат никаква психологическа съпротивляемост.

Неадекватна песимистична нагласа. Тя е присъща на така наречените дисхармонични семейства, в които кавгите, побоищата и скандалите нямат край. Спомените на детето остават у него за цял живот.

За добро или за зло, семейното възпитание се осъществява единствено и само по модели, по които са били възпитавани родителите, когато те самите са били деца. Това и обяснява защо са така устойчиви моделите на възпитание в различните семейства.

В заключение можем да повторим казаното от Петър Дънов /10, 79/: “Само майките и бащите, които живеят с Любов са в състояние да оправят света. Само те могат да родят новите хора. Ако няма такива майки и бащи, светът ще си остане такъв, какъвто е днес. Светът ще се поправи само като се поправи семейството. Хората трябва да имат ясна представа за това.”

